

Püspök és plébánosa – egy konfliktus és történeti összefüggései a kiegyezést követő években

RADA János

Bishop and his parish-priest: A conflict in the years following the 1867 Austro-Hungarian Compromise in historical context

In the period after 1867 in Hungary there was time to go through the liberal church politic reforms, it was mainly the separation of church and state. At the same time some came up with the idea of catholic autonomy, but the involved groups had very different points about it. The moderate liberals saw autonomy as clergy and laity's shared governance, the radicals understand it as democratic reform of the Church. But the conservative bishops imagined it as a self-defense organization against the state. In 1869 and in 1870 were held two national autonomy congress both of them were full of heated polemics. At the end the catholic autonomy – due to highly different interests, views and the I Vatican synod – didn't came alive. The idea of liberalism was effective in side of the church too. Márton Kuti from Székesfehérvár was involved in the autonomy movement as a liberal priest, while as a delegate of the city council he supported the secularism of the primary schools (that was made possible by one of the first church politic laws). The parish priest got into a serious conflict with his bishop, Vince Jekelfalussy, who was later the only Hungarian bishop to support with his vote the dogma of papal infallibility. Their correspondence and the diary of the parish priest proof the tension within the church.

*

Kuti Márton székesfehérvári plébános mint városi törvényhatósági bizottsági tag az 1869. szeptember 7-én tartott városi közgyűlésen amellelt szavazott, hogy a helybeli felekezeti iskolák községi, tehát nem-felekezeti iskolákká legyenek. Püspöke, Jekelfalussy Vince súlyosan megróttta ezért, mire a plébános nyíltan megvallotta szabadelvűségét. Eközben az egyházmegyei papság Kutit választotta követévé az országos autonómiai kongresszusra, ahol liberális szónokként „nagy port felvert” beszédet mondott. Életrajzi adatainak vázlatos ismertetése mellett e két, egyaránt 1869 őszéhez kapcsolódó történetet jegyezte fel Kutiról Sulyok János, a Székesfehérvári Püspöki Levéltár egykori levéltárosa, amikor megkísérelte elkészíteni az egyházmegye valaha élt papjainak jegyzékét.¹ E tanulmány feladata a püspök és a plébános közötti konfliktus forrásainak feltárása és történeti kontextusba helyezése.

¹ A gépirat, mint az egyházmegyei papság cédulakatalógusa a Székesfehérvári Püspöki Levéltárban (SzPL) található.

A kiegyezést követően Magyarországon is időszerűvé vált az egyházat az államtól elválasztó liberális egyházpolitikai reform, és az első, vihart kavarázó egyházpolitikai törvények egyike épp az 1868. évi népiskolai törvény volt, amely lehetővé tette a felekezettől független népiskolák létesítését, és amelyet az egyház iskolaügyi monopóliuma elleni támadásként értelmezett.² Az egyházpolitikai reform körüli feszültségek és viták a katolikus autonómia kérdése körül koncentráálódtak. A katolikus autonómia ugyanis, amelynek gondolata rendre akkor merült fel, amikor alapvető változások merültek fel egyház és állam viszonyában, mást és mást jelentett az eltérő érdekekkel bíró csoportoknak. Míg a mérsékelt liberálisok a papság és a világi hívek közös önkormányzataként képzelték el, a radikálisok pedig az egyház határozottan demokratikus és nemzeti jellegű reformját remélték tőle, addig a konzervatív egyházi vezetés legfeljebb jogvédelmi és jogbiztosítási céllal kívánta az autonómiát, amely együtt járt volna az állam gyakorolta egyházi jogkörök átvételével.³ Az egyház számára az antiklerikalizmus térnyerése mellett⁴ az is nyugtalanítóként hathatott, hogy az alkotmányos rendezést követően újra hallathatta hangját a liberális alsópapság, amelynek fóruma előbb a *Független Lapok* c. újság, majd az *Autonomia*, végül pedig *Szabad Egyház* c. lap lett. A forrásanyagot feldolgozó Török Jenő szerint az eleinte mérsékelt, liberális katolikus lap, a *Független Lapok*, a viták során radikalizálódva mind távolabb került a hivatalos egyházi állásponttól, sőt 1869-re határozottan szembe is fordult azzal. Ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a püspöki kar, ha kíván is egyáltalán bármiféle autonómiát, azt semmiképp sem a liberális elképzeléseknek megfelelően akarja. A radikalizálódó alsópapság az egyházi reformok előmozdítását egyre inkább a világi hatalomtól, tehát a kormánytól várta, az *Autonomia* lapjain pedig felmerült a püspöki karral szemben megvalósítandó katolikus önkormányzat gondolata is. Mindeközben, 1848–49-hez hasonlóan újfent megjelentek a cölibátus eltörlésére, a bajusz és a polgári ruha engedélyezésére, vagy éppen a nemzeti nyelvű liturgiára irányuló papi követelések.⁵

Kuti Márton, aki az említett lapok szerzőjeként kapcsolódott az autonómiamozgalomhoz,⁶ mint az autonómiát előkészítő kongresszus liberális szónoka nem ismeretlen a történeti irodalomban.⁷ Köszönhetően többek között az 1869. október 7-én elhangzott, „nagy port felvert” beszédének, amely hamarosan – a kongresszus naplójának kiadásával – nyomtatásban is megjelent. „A katolikus világ, mint mindnyáján tudjuk, nagyfontosságú események előestéjén áll. Ezen események alakulásától függ, vajjon a katholicismus az emberiség boldogítására irányzott vezérszerrepét, melyet – valljuk meg őszintén – nagy részben elvesztett, ismét visszanyerendí-e; vagy folytatva azon végzeteljes harcot, melyet nevében egy egyházi hatalmas párt indított a szabadelvűség, a modern eszmék ellen, mint a szabadság, egyenlőség és testvériség kérlelhetetlen ellensége, tovább fog haladni azon

² FAZEKAS 2008: 8–9.

³ SARNYAI 2001: 85–98.

⁴ HERMANN 1973: 444.

⁵ TÖRÖK 1941: 41–44., 84–88., 171–175., 187–190.

⁶ SZINNYEI 1900: VII. 548–549.

⁷ Például Hermann Egyed nagy egyháztörténeti munkájában épp Kuti nevesíti a kongresszus liberális papi szónokaként. HERMANN 1973: 449.

uton, mely catholicismust egy veszedelmes örvény szélére vezeti.”⁸ Török Jenő (1908–1983) piarista szerzetes, könyvkiadó, közíró szerint Kuti beszéde azért volt olyan hatásos, mert sikerrel terelte a figyelmet a világegyház várható eseményeire, tehát a készülő vatikáni zsinatra, miközben megbélyegezte és népszerűtlenné tette a püspöki kar képviselte konzervatív irányt, amelyet az ultramontán–jezsuita törekvések hazai megfelelőjeként azonosított. Török Jenő a liberális sajtó Kuti iránti lelkesedését a *Pesti Napló* írásával példázza, amely szerint a plébános „az őszinte meggyőződés hangján szólalt fel a szabadság érdekében, és férfias bátorsággal veté oda a kesztyűt az ellenfélnek, nem törődve vele, hogy az ellenfél ama hatalmas úr, kitől neki, a lelkésznek egész sorsa s jövője függ”.⁹

A püspök és a plébános közötti konfliktus primer forrása kettejük levelezése.¹⁰ A felekezettől független, községi iskolákat kimondó közgyűlést követően Jekelfalussy szeptember 28-án ír Kutinak, és – mert kellő kihallgatás nélkül senki feje felett sem kíván pálcát törni – hivatalosan felszólítja, hogy indokolja meg püspöki utasításaival ellentétes szavazatát.¹¹ Kuti október 15-én kelt válaszlevelében határozottan kijelenti, hogy a püspök, aki az egyházmegye papságát óvatosságra inti vele kapcsolatban, már rég pálcát tört felette autonómia-törekvései miatt, azért, mert jogokat kért az alsópapságnak és a világi híveknek is. Szavazatát a katolikus iskolák fenntartásához szükséges egyházi pénz, valamint az autonómiaszervezet hiányával indokolja. „Ne kényszerítsen, hogy a közönség előtt oly nyilatkozatokat tegyek, melyek sokakra nézve nagyon fájdalmasak lennének” – zárja levelét a plébános.¹² „Minden katolikusként, de különösen az Úr szolgálatára meghívott s föl-kent Papnak, főleg pedig azon Lelkipásztornak, kire Üdvezítőnk egyik nyája bízott, elutasíthatatlan kötelessége: hitvallásunk érdekeit mindenütt képviselni, azokat minden alkalommal megóvni, megvédeni, és lehetőségig meg is menteni.” Jekelfalussy október 29-i levelében – botránykeltés mellett¹³ – immár lelkészi esküjének megszegésével vádolja Kutit. Felszólítja, hogy szavazatát, „melly a hazafiúi kötelemek ürügyében se találhatja mentségét”, nyolc napon belül vonja vissza. Ezzel együtt ismerje el tévedését, hogy megnyugtassa a katolikus közvéleményt, de különösen püspökét, akinek „legszorúbb feladata lenne, a főálló Canonok szerinti eljárást kötelességszerűleg foganatosítani”.¹⁴ „Azt tartja a közvélemény, hogy felettem mint olyan felett, kinek az autonómia kérdésében elfoglalt szabadelvű álláspontja miatt régen veszett nevét költötték, már ki van mondva az ítélet, s hogy közelget az óra, melyben lelkem egész erejére szükségem leend” – írja november 4-i levelében a plébános, majd megkezdi apológiáját. A botrányt nem ő keltette, a most épp ellene zúgolódó tömeg korábban a püspök ellen is tüntetni készült. „Ne szítsuk a tüzet, mert nem tudjuk, meddig fognak a lángok elharapódzni, nem tudjuk, ha-

⁸ GÜNTHER (szerk.) 1870: 22.

⁹ TÖRÖK 1941: 193–194.

¹⁰ Kuti két levele eredetiben, Jekelfalussy három levele pedig fogalmazvány formájában maradt fenn. A források lelőhelye egyaránt: SzPL N° 5434

¹¹ Jekelfalussy Vince levele Kuti Mártonnak, 1869. szept. 28. SzPL N° 5434

¹² Kuti Márton levele Jekelfalussy Vincének, 1869. okt. 15. SzPL N° 5434

¹³ A *Magyar Állam* szerint a szekularizáció ellen tüntető hívek mintegy hatszáz fős csoportja a püspökhöz vonult, ahol még kötelet is kértek a „hitét eláruló” plébánosra. *Magyar Állam* 1869. okt. 24.

¹⁴ Jekelfalussy Vince levele Kuti Mártonnak, 1869. okt. 29. SzPL N° 5434

talmunkban fog-e állani a lángokat akkor, mikor akarjuk, kioltani.” Mivel a katolikus iskolákat csak „kimondhatónak, de nem kivihetőnek” találta, szándéka nem irányult az egyház érdekei ellen. Tudta szerint nem sértett sem egyházi, sem világi törvényt, azt pedig különösen sérelmezi, hogy a püspök hazafiúi meggyőződését ürügynek tekinti. „Többször hangsúlyoztam már, hogy én különféle kötelmeim teljesítésében keresek lelkemnek nyugodalmat. Azért törekszem jó hazafi lenni, hogy jó pap is lehessenek s viszont; azért követem a szabadelvű irányt a katholicismusban is, mert csak ezen irány követésében látok lehetőséget papi hivatásom teljesítése mellett polgári, hazafiúi kötelmeim teljesítésére is.” Végül megírja, hogy mint képviselő nem vonhatja vissza szavazatát.¹⁵ (Ugyancsak november 4-én a városi közgyűlés – Kuti távollétében – megváltoztatta korábbi döntését, és újra kimondta a székesfehérvári népiskolák felekezeti jellegét).¹⁶ Jekelfalussy november 10-én kelt, engedékeny hangvételű levele már nem szól esküszegésről, a püspök ugyanis Kuti szavazatát mint „téves nyilatkozatot” fogadta el.¹⁷

Időközben az autonómiát előkészítő kongresszus –Kuti részvételével – elvégezte feladatát, megalkotta újabb, immár magát az önkormányzatot szervező kongresszus követválasztási szabályzatát. Februárban megkezdődtek a választások is.¹⁸ A következő évre már Rómában tartózkodó¹⁹ Jekelfalussy 1870. február 25-én e tárgyban ír bizalmas levelet helynökének, Pauer Jánosnak.²⁰ A püspök mielőbbi tájékoztatást kér a követválasztások alakulásáról, és felháborodását fejezi ki a „jobb rész” népszerűtlenségéről szóló hírek miatt. Papjai tehát vagy „meg vannak veszve” és „istentelenek”, vagy legalábbis „gyanusak”. Azonban annak, aki nem vall színt, színe csak rossz lehet. „Méltóságos Úr! Ez így nem maradhat! Szegény megyénk, a történetek után, csak ugyan megérdemli veszett nevét! Ennek folytán el kell követnünk mindent, a mi csak hatalmunkban van, hogy megyénk a rendes kerékvágásba jöjjön valahára.” Jekelfalussy igen súlyos kritikával illeti egyházmegyéje papságát, és utasítja helynökét, hogy „vegye szemre a titkos szavazatok eredményét”, hogy megismerhessék embereiket. A rossz papokat nyíltan kárhoztatni kell, írja a püspök, majd végül meghagyja, hogy bizalmas sorai „elolvasás után végképen megsemmisítenek, és senkivel se közöltessenek”. A követválasztáson aztán Kuti 44 szavazatot kapott, Pados János 73-at. Így tehát ez utóbbi lett az egyházmegye papi követe.²¹

Kuti a leveleiben – helyenként – oly határozottan állt ki püspökével szemben, ami szokatlan lehetett a szigorú egyházi hierarchiában. Igaz, a plébános pozícióját némiképp erősíthette, hogy egy olyan kongresszuson volt az egyházmegye papi követe, amely alapvető változásokat ígért a magyarországi katolikus egyház életében, és amelyen – a hercegprímás elnöklete mellett – az ország olyan fontos katoli-

¹⁵ Kuti Márton levele Jekelfalussy Vincének, 1869. nov. 4. SzPL N° 5434

¹⁶ Zimándy Ignác a *Magyar Állam* hasábjain meg is róttá Kutit, amiért nem élt a lehetőséggel, hogy megmátsítsa szavazatát. *Magyar Állam* 1869. nov. 10.

¹⁷ Jekelfalussy Vince levele Kuti Mártonnak, 1869. nov.10. SzPL N° 5434

¹⁸ HERMANN 1973: 449.

¹⁹ Jekelfalussy a vatikáni zsinatra utazott Rómába.

²⁰ Jekelfalussy Vince levele Pauer Jánosnak, 1870. febr. 25. SzPL N° 1561

²¹ Autonómia-iratanyag. Az autonómiai szervező kongresszus 1870. évi székesfehérvári egyházmegyei követválasztásának jegyzőkönyve. SzPL. N° 540

kus tekintélyei tanácskoztak, mint például Apponyi György és Deák Ferenc.²² Jekelfalussy februári levele azt is tanúsíthatja, hogy az autonómiamozgalom korának bizonytalan légkörében a püspök tényleg veszélyforrásként tekintett a liberális papságra, illetve Kuti – esetleges – újbóli megválasztására. Az autonómiából persze semmi sem lett. Az 1870–71-es szervező kongresszus alkotta tervezet életre hívása ugyanis sem az egyházi, sem a világi hatalomnak nem állt érdekében. Simor János hercegprímásnak pedig afelől sem lehetett kétsége, hogy a vatikáni zsinatot követően a pápa egyébként sem szentesített volna semmiféle, a centralizmussal szemben a partikularizmus irányába mutató intézményt.²³

Kuti öt évvel az eseményeket követően, 1874-ben kezdett naplót vezetni, azonban e napló első kötetét élete korábbi történetének megírásával kezdte, különös figyelmet fordítva az 1869. év eseményeire. Az országos közélet színpadjára lépő, és ott számos támadást elszenvedő²⁴ plébános emlékezését alapvetően meghatározhatta az önigazolás szándéka. Naplóját indokolt autonóm szövegvilágként kezelni.²⁵ Kuti szerint a püspök – olvasva cikkeit és látva irányát – már a kongresszus előtt gyűlölni és üldözni kezdte. Később aztán, amikor követé választották, „kivétlen a hálót, melyben a papokat rendszeresen megfogják”, fenyegetéssel és ígéretéssel egyaránt próbálta rábírní, hogy követként álljon el a liberális törekvések támogatásától. „Én sajnálatomat fejeztem ki a püspökök neheztelése felett, megköszöntem jó hajlamát és jövőm felőli gondoskodását, de határozottan kijelentettem, hogy meggyőződésem drágább, mint bármely stallum, bármely püspöki szék.” Kuti tehát liberális követként „egy valódi alkotmányos alapokra fektetett” autonómiáért küzdött, amelyben a pap püspökével szemben nem „eszköz, hanem jogokkal bíró ember” lett volna, a világi híveknek pedig az egyházi vagyona, iskolákra és hivatalok betöltésére „kézzelfogható valóságos jogok” lettek volna biztosítva. A plébános szerint mindezért „a legkíméletlenebb támadásokat, bántalmakat” kellett elszenvednie.²⁶

„Szavazatom, mint a kath(olikus) világban majdnem egyedül álló, a liberalisok közt ujjongást, az ultramontanok közt szitkozódást keltett” – írja naplójában, és az iskolakérdést ezúttal is összeköti az autonómia kérdésével. Ugyanis felettébb tartott attól, hogy a születő önkormányzatban „a lényeges befolyás a főpapságnak s ez által az ultramontán elemnek lesz biztosítva”, és meg akarta óvni az iskolákat e „hazafiatlan, embertelen, inkább a nép butítását mint felvilágosítását célzó, szenteskedő de annál gonoszabb” szellemtől, amelynek megerősödését egyébként is törekedett – amennyire csak hatalmában állt – korlátozni. A lapokban azonban nem írhatta meg őszintén véleményét, mert még a *Szabad Egyház* is „hátrább állott szabadelvűségi tekintetben”, mint ő. Azt, hogy elkerülte a felelősségre vonást, Kuti Deák Ferenc közbenjárásának tulajdonítja, aki a kormányon keresztül hatott Jekelfalussyra (a

²² Az előkészítő kongresszust épp Deák kezdeményezte. Szerepéről a legrészletesebben (és Kutit is említve): SARNYAI 2008: 22–45.

²³ HERMANN 1973: 449–452.

²⁴ A *Magyar Állam* c. lap többek közt két Kutit támadó nyílt levelet közölt (1869. szept. 26., 1869. okt. 20.), majd egy, a vallásos oktatás – vélt – ellenségeit megszólító írást „Kuti Márton elvrkonainak” címmel (*Magyar Állam* 1869. nov. 7.).

²⁵ A naplókról és a memoárokról: K. HORVÁTH 2002: 81–103.

²⁶ Kuti Márton naplója. SzPL N° 1513 pp. 47–49., 106–107.

püspök ezután levelére „szelíden” válaszolt.) Ebben a hitében megerősítette, hogy amikor fél évvel később találkozott Deákkal, az szó nélkül elfogadta köszönetét.²⁷

A második követválasztásra Kuti akképp emlékezik, hogy a püspöki hivatal immár mindent elkövetett bukása érdekében. A papokat egyenként felszólították, hogy ne szavazzanak az egyházat eláruló plébánosra, a káptalan pedig az adós papokat a püspöki jelölt támogatására bírta. Kuti szerint azonban szavazatai bizonyítják, hogy az alsópapság egy részénél, amelyet „a káptalan befolyásával szövetkezett püspöki hatalom” sem bírt magának megnyerni, milyen erők voltak a reformtörekvések. De hiába minden, Kuti, aki a katolikus autonómia ügyét összekapcsolta az általános egyházpolitikai reformok ügyével, és mind a kongresszuson, mind pedig azon túl a „modern államért” küzdött, 1874-re becsapva érezte magát. Elkeseredve ír a kiegyezés után várt egyházpolitikai reformok elmaradásáról,²⁸ a kormány ultramontánoktól való félelméről és meghátrálásáról, vagy épp arról, hogy Róma hívei „a legmagasabb körökben” továbbra is pártfogásra számíthatnak. Különösen fáj neki, hogy az „iskolaháboru” idején a *Magyar Allam* hasábjain őt rendre támadó, a liberális gondolatokat megvető papot a kultuszminiszter „a parlamentaris kormány idejében” kanonokká nevezte ki. „Ennyi küzdelem, ennyi csalódás után, midőn még azoktól is úgy szólván desavouáltattam, elhagyattam, kiket férfiasan támogatni el voltam határozva, ha egyházzal végkép szakítani nem akartam, n(em) maradt fenn számomra semmi egyéb, mint hogy elhallgassak.”²⁹

Kuti a vatikáni zsinatot követően egyébként sem vágyik már az autonómiára. Ugyanis, mivel „a szabadelvű reformok az infallibilitási dogma után a katholicismusban lehetetlenek lettek”, az autonómia úgysem lenne más, mint „az ultramontanizmusnak szervezése, a római szék utjának egyengetése, a jezsuitismus megörökítése”. A felől sincs kétsége, hogy „az egyházi absolutismus” az új keletű, kiterjedt hatalmát a „tudomány nyomására, a haladás és felvilágosodás meggátlására, az emberi nem leigázására fogja felhasználni”. Ezek után nem meglepő a katolicizmussal küzdő Bismarck iránti lelkesedése. Fel is teszi a kérdést, vajon „nem fog-e az összes emberiség hálával tartozni a férfiúnak, ki legveszedelmesebb ellenségét, szellemi elnyomórítóját törekszik földre sujtani, a lelki bilincsekből törekszik őt feloldani”?³⁰ A liberális Kuti elkeseredettsége nem volt egyedülálló, hiszen a pápai primátust megerősítő tévedhetetlenségi dogma egyszersmind az ultramontán irányzat győzelmét, valamint a gallikán és a liberális irányzatok vereségét is jelentette a katolikus egyházban.³¹ A dogma tehát a katolikusok között is feszültségeket generált. A *Szabad Egyház* korábbi szerkesztője, a filológus és teológus Hatala Péter például végképp szakított a katolikus egyházzal, majd unitárius hitre tért.³² Kuti

²⁷ SzPL N° 1513 pp. 50–55., 65.

²⁸ A szakirodalom szerint a kormányok e korszakban elsősorban a kiegyezés rendszerének stabilizálására törekedtek, ezért nem kívántak konfrontálódni a katolikus egyházzal. (A legfontosabb egyházpolitikai törvények csak az 1890-es években születtek meg.) FAZEKAS 2008: 12–15.

²⁹ SzPL N° 1513 pp. 66–70.

³⁰ SzPL N° 1513 pp. 109–112.

³¹ A liberális közvélemény ezt jellemzően úgy értelmezte, hogy az egyház – elutasítva a század politikai vívmányait – újra az abszolút monarchia mellett tett hitet. Erről részletesen (és az autonómiamozgalmal is összefüggésben): TÖRÖK 1941: 201–245.

³² SZINNYEI 1891–1914: IV. 493–496.

ugyanakkor megmaradt egyházában, és a titkos naplóírás felé fordult, bejegyzéseiben feltűnő gondolatai pedig a kor tipikus egyházkritikáját tükrözték. Püspöke, Jekelfalussy Vince egyébként egyetlen magyar püspökként vett részt a zsinat végső szavazásán, és placettel szavazott a tévedhetetlenségre.³³

Források

SZPL = Székesfehérvári Püspöki Levéltár

N° 540 = Autonómia-iratanyag. Követválasztási jegyzőkönyv (1870)

N° 5434 = Kuti-iratok

N° 1561 = Pauer-iratok

N° 1513 = Kuti Márton naplója

Hivatkozott Irodalom

FAZEKAS 2008

FAZEKAS Csaba: Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák–Magyar Monarchiában. Miskolci Egyetem Politikatudományi Intézete, Miskolc (*Műhelytanulmányok 2060-0984, 4.*)

GÜNTHER 1870

GÜNTHER Antal (szerk.): *Autonomia: a Magyar Katholikus Autonomiai választási szabályok megállapítása céljából 1869. évi június 21-ére egybehívott előkészítő gyűlés naplója*. Rosenberg Testvérek, Budapest

HERMANN 1973

HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. Aurora Könyvek, München (*Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 1.*)

K. HORVÁTH 2002

K. HORVÁTH Zsolt: Önarcképcsarnok. A személyes emlékezés mint történeti probléma. In: SZEKERES András (szerk.): *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. A „Történelem – Társadalomtudományok” Konferencia anyagai*. L'Harmattan, Budapest. 81–103. (*Atelier Füzetek 3.*)

SARNYAI 2001

SARNYAI Csaba Máté: A katolikus autonómia megközelítési lehetőségei Magyarországon 1848-tól a századfordulóig. *Századvég* 21. 85–101.

SARNYAI 2008

SARNYAI Csaba Máté: Deák Ferenc és a katolikus önkormányzat megvalósításának nehézségei. *Egyháztörténeti Szemle* 9/3. 22–45.

SZINNYEI 1891–1914

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái I–XIV*. Hornyánszky, Bp.

TÖRÖK 1941

TÖRÖK Jenő: *A katolikus autonómia-mozgalom 1848–1871. Adalékok a magyar liberális-katolicizmus történetéhez*. Stephaneum Nyomda, Budapest

³³ HERMANN 1973: 453.